

تاریخچه و روند تحولات جامعه عشایری با تأکید بر ایران

(کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی)

دکتر گیتی صلاحی اصفهانی دکتر ریحانه سادات سلطانی مقدس

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب کتاب

پیشگفتار	یازده
فصل اول: جغرافیا و کوچ‌نشینی	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ رابطه جغرافیا و زندگی کوچ‌نشینی در ایران	۲
۲-۱ پیدایش کوچ‌نشینی در جهان	۳
۳-۱ اساس زندگی کوچ‌نشینی و جنبه‌های جغرافیایی آن در ایران	۴
۱-۳-۱ انگیزه‌های کوچ	۹
۲-۳-۱ تعریف کوچ	۱۰
۳-۳-۱ انواع کوچ از نظر توپوگرافی	۱۱
۴-۳-۱ انواع کوچ برحسب فاصله	۱۵
۵-۳-۱ اسکان وساماندهی	۱۶
خلاصه فصل اول	۱۷
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۱۸
فصل دوم: تاریخچه و چگونگی پیدایش جوامع کوچ‌نشین در جهان و ایران	۲۱
هدف کلی	۲۱
هدف‌های یادگیری	۲۱
مقدمه	۲۱
۱-۲ پیدایش عشایر	۲۲
۱-۱-۲ پیدایش عشایر در جهان	۲۲
۲-۱-۲ تاریخ کوچ‌نشینی در ایران	۲۳
۲-۲ اشکال مختلف کوچ‌نشینی در ایران عشایر	۲۸

۲۸	۱-۲-۲ عشایر کوچنده محض
۲۹	۲-۲-۲ عشایر نیمه کوچنده (نیمه اسکان یافته)
۲۹	۳-۲-۲ عشایر اسکان یافته
۳۱	۳-۲ کوچ در سایر کشورها
۳۲	خلاصه فصل دوم
۳۲	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۳۵	فصل سوم: مطالعه آماری جامعه عشایری ایران
۳۵	هدف کلی
۳۵	هدف‌های یادگیری
۳۶	مقدمه
۳۶	۱-۳ آمار جمعیتی عشایر
۳۸	۲-۳ روند تحولات جمعیت عشایری
۴۴	۱-۲-۳ آخرین وضعیت جمعیت عشایر کوچنده ایران
۴۴	۳-۳ وضع موجود عشایر کوچنده ایران
۴۴	۱-۳-۳ ساخت جنسی و سنی جمعیت عشایر کوچ‌رو
۵۸	۴-۳ اقتصاد عشایر
۶۰	۵-۳ سابقه فرهنگی عشایر
۶۱	۶-۳ سیر تحول جامعه عشایری ایران
۶۱	۱-۶-۳ مناسبات اجتماعی
۶۲	۲-۶-۳ قشربندی اجتماعی
۶۶	۳-۶-۳ ساختار اقتصادی
۶۹	۴-۶-۳ نحوه مدیریت و اداره عشایر در حال حاضر
۷۵	۷-۳ نظر محققان درباره عشایر
۷۷	خلاصه فصل سوم
۷۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۸۱	فصل چهارم: مناطق عشایری ایران
۸۱	هدف کلی
۸۱	هدف‌های یادگیری
۸۱	مقدمه
۸۲	۱-۴ پراکندگی منطقه‌ای عشایر ایران
۸۳	۲-۴ منطقه‌بندی ایلات و عشایر ایران
۸۳	۱-۲-۴ ایلات و عشایر حوزه غرب و جنوب ایران
۸۶	۲-۲-۴ ایلات و عشایر حوزه شرق و جنوب شرق
۸۷	۳-۲-۴ ایلات و عشایر حوزه شمال غرب
۸۷	۴-۲-۴ ایلات و عشایر حوزه شمال شرق

۸۸	۴-۲-۵ ایلات و عشایر حوزه مرکزی
۱۰۱	۴-۳-۳ پراکندگی ایلات و عشایر از نظر زبان
۱۰۱	۴-۳-۱ ترکمنان
۱۰۳	۴-۳-۲ ایلات خمسه
۱۰۴	۴-۳-۳ کردها
۱۰۶	۴-۳-۴ ایلات لر
۱۰۷	۴-۳-۵ عشایر عرب
۱۰۸	۴-۳-۶ بلوچ‌ها
۱۱۶	خلاصه فصل چهارم
۱۱۷	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۱۱۹	فصل پنجم: تحلیل زمینه‌های مثبت و منفی در روند زیستی جامعه عشایری ایران
۱۱۹	هدف کلی
۱۱۹	هدف‌های یادگیری
۱۱۹	مقدمه
۱۲۰	۵-۱-۱ درک ضرورت تحول در وضعیت کنونی جامعه عشایری کشور
۱۲۲	۵-۱-۱ توانمندی‌های محیطی و نقش آن در توسعه مناطق عشایری
۱۲۳	۵-۱-۲ درآمدزایی، اشتغال و تأثیر آن بر توسعه جامعه عشایری
۱۲۴	۵-۱-۳ تخصیص منابع مالی و اعتباری و اهمیت آن در آینده جامعه عشایری
۱۲۴	۵-۱-۴ سازمان‌های اجرایی و نقش آن‌ها در توسعه جامعه عشایری
۱۲۵	۵-۱-۵ گرایش‌ها، نیازها و خواسته‌های عشایر کوچنده و تأثیر آن بر چارچوب نظری توسعه مناطق عشایری کشور
۱۲۷	۵-۲-۲ روند زیستی جامعه عشایری ایران
۱۲۷	۵-۲-۱ تولید بر پایه کشتزارهای دامی
۱۲۷	۵-۲-۲ تولید بر پایه صنعت
۱۲۹	۵-۲-۳ مدل توسعه بومی
۱۲۹	۵-۳-۳ استراتژی زیستی جامعه عشایری
۱۲۹	۵-۳-۱ استراتژی‌های توسعه پیشنهادی گروه مطالعاتی هامون
۱۳۰	۵-۴-۱ استراتژی اسکان عشایر
۱۳۰	۵-۴-۲ راهبردهای پیشنهادی کنفرانس بین‌المللی DANA
۱۳۲	خلاصه فصل پنجم
۱۳۲	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۱۳۵	فصل ششم: سیر تحول در اسکان عشایر ایران
۱۳۵	هدف کلی
۱۳۵	هدف‌های یادگیری
۱۳۵	مقدمه

۱۳۶	۱-۶ اسکان
۱۳۷	۲-۶ اسکان عشایر
۱۳۹	۱-۲-۶ مشکلات کوچ‌نشینی
۱۳۹	۲-۲-۶ پیامدهای اسکان عشایر
۱۳۹	۳-۶ تجارب ایران در اسکان عشایر
۱۴۱	۴-۶ تجارب جهانی
۱۴۱	۵-۶ دیدگاه‌ها و نظریات اسکان عشایر
۱۴۲	۱-۵-۶ دیدگاه‌های تغییرات اقتصادی
۱۴۲	۲-۵-۶ دیدگاه‌های تغییرات اجتماعی
۱۴۳	۳-۵-۶ دیدگاه نوسازی
۱۴۴	۴-۵-۶ دیدگاه وابستگی
۱۴۵	۵-۵-۶ دیدگاه تأمین نیازهای اساسی
۱۴۵	۶-۵-۶ دیدگاه زیست‌محیطی
۱۴۵	۷-۵-۶ دیدگاه توسعه پایدار
۱۴۶	۸-۵-۶ برنامه اسکان عشایر
۱۴۷	۶-۶ چشم‌انداز جامعه عشایر در افق ۱۴۰۴
۱۴۷	۱-۶-۶ مسائل و مشکلات عشایر
۱۴۸	۷-۶ سیر تحول در اسکان عشایر ایران
۱۴۹	۱-۷-۶ توسعه جامعه عشایر با اسکان آنان در قلمروهای مستعد دامداری
۱۵۰	۲-۷-۶ اسکان جامعه عشایری به اشتغال به کشاورزی در قلمروهای مستعد کشت و زرع
۱۵۱	۳-۷-۶ توسعه جامعه عشایری با اسکان آنان و اشتغال به کارهای صنعتی
	۴-۷-۶ توسعه جامعه عشایری با تداوم کوچ نشینی در قلمروهای ایلی دارای توانمندی
۱۵۱	برجسته
۱۵۲	۵-۷-۶ تحلیل و جمع‌بندی نهایی
۱۵۳	۸-۶ استراتژی ساماندهی اسکان عشایر استان مرکزی
۱۵۵	۱-۸-۶ تداوم شناسایی و مکان‌یابی کانون‌های توسعه
	۹-۶ برنامه‌های توسعه و گسترش خدمات عمومی (بهداشت و درمان، تأمین آب شرب بهداشتی، ارتباطات و...)
۱۵۷	
۱۶۰	۱-۹-۶ مدیریت مراتع و خدمات‌رسانی در مسیر کوچ و استقرارگاه‌های عشایر کوچنده
۱۶۴	۲-۹-۶ خدمات پشتیبانی تولید
۱۶۶	۳-۹-۶ استراتژی ساختار تشکیلاتی امور عشایر و تعاونی‌ها
۱۶۷	۴-۹-۶ برنامه‌های کوتاه‌مدت برای راهبردهای بخش کوچ
۱۶۸	۵-۹-۶ برنامه‌های بلندمدت
۱۶۸	۶-۹-۶ چالش‌های پیشروی اجرای برنامه‌های راهبردی و پیشنهادات رفع آن‌ها
۱۷۳	خلاصه فصل ششم
۱۷۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم

۱۷۷	فصل هفتم: سیر تحول نظریات و برنامه‌های مرتبط با عشایر ایران
۱۷۷	هدف کلی
۱۷۷	هدف‌های یادگیری
۱۷۷	مقدمه
۱۷۹	۱-۷ اهداف پیش‌بینی‌شده در اسناد برنامه‌های پنج‌ساله کشور
۱۸۰	۱-۱-۷ فعالیت‌های اقتصادی (اشتغال‌های غیرصنعتی)
۱۸۱	۱-۱-۷ اشتغال‌های صنعتی
۱۸۱	۱-۱-۷ فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و رفاهی
۱۸۸	۲-۷ چشم‌انداز جامعه عشایری ایران در افق ۱۴۰۴
۱۹۰	۱-۲-۷ سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی درباره جامعه عشایری کشور
۱۹۱	۲-۲-۷ برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه (۱۳۸۸-۱۳۸۴ خورشیدی) و جامعه عشایری
۱۹۱	۲-۲-۷ اهداف کلی برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه (۱۳۹۲-۱۳۸۸ خورشیدی) جامعه عشایری
۱۹۱	۳-۷ اهداف طرح‌شده از سوی مسئولان اجرایی، خبرگان و اندیشمندان جامعه عشایری
۱۹۲	۱-۳-۷ راهکارهای گروه مطالعاتی هامون
۱۹۴	۲-۳-۷ راهکارهای گروه محققان
۱۹۶	۳-۳-۷ دیدگاه محققان خارجی
۱۹۷	۴-۳-۷ بیانیه کنفرانس بین‌المللی عشایر و توسعه
۱۹۸	۴-۷ جمع‌بندی نهایی
۱۹۹	خلاصه فصل هفتم
۲۰۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم
۲۰۳	ضمایم
۲۰۳	ضمیمه ۱: اهداف، راهبردها و سیاست‌های اجرایی برنامه پنجم عشایری
۲۰۸	ضمیمه ۲: آیین‌نامه ساماندهی عشایر
۲۳۸	ضمیمه ۳: راهبردهای برنامه پنجم
۲۴۱	پاسخ‌نامه
۲۴۳	کتابنامه

پیشگفتار

ماهیت علم جغرافیا بر اساس ماحصل روابط بین انسان و محیط است و کوچ‌نشینان به عنوان جامعه سوم در کشور از جمله مهم‌ترین گروه‌های انسانی هستند که رابطه‌ای دیرین با محیط دارند. ثمره کوشش‌های آن‌ها نیز به‌طور مستقیم بر دو جامعه دیگر (شهر و روستا) تأثیرگذار است. آنچه به ضرورت بررسی روند تحولات عشایری در ایران، دامن می‌زند این واقعیت است که، این جامعه در حال اضمحلال است و می‌طلبد که در روند پایداری به شناخت جامعی دست پیدا کنیم. به همین دلیل، شناخت تاریخیچه و روند تحولات عشایری در ایران در مجموعه دروس کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی جایگاه ویژه‌ای یافته‌است.

این کتاب حاصل مطالعات مؤلفان در سال‌های علم‌آموزی بوده‌است و سعی شده ساختار و کالبد مناسبی از عشایر ارائه شود. مطالب طوری تنظیم یافته که برای علاقه‌مندان به عشایر نیز پاسخ گوید.

در تألیف کتاب از آثار و نوشته‌های بسیاری استفاده شده‌است، ولی به‌طور قطع کم‌وکاستی‌هایی هم دارد که انتظار می‌رود با تذکر، به اصلاح دیدگاه‌ها بپردازیم. امیدواریم کتابی درخور جامعه دانشگاهی باشد.

مؤلفان

پاییز ۱۳۹۵

فصل اول

جغرافیا و کوچ‌نشینی

هدف کلی

دانشجویان در این فصل ضمن آشنایی با جغرافیا و کوچ‌نشینی، سابقه کوچ و انواع کوچ را می‌آموزند.

هدف‌های یادگیری

- دانشجویان پس از مطالعه مطالب این فصل:
۱. رابطه جغرافیا و زندگی کوچ‌نشینی را شرح می‌دهند.
 ۲. سابقه پیدایش کوچ‌نشینی را تشریح می‌کنند.
 ۳. اساس زندگی کوچ‌نشینی و جنبه‌های جغرافیایی آن را توصیف می‌کنند.
 ۴. تعریف کوچ را تشریح می‌کنند.
 ۵. دلایل کوچ را مورد تحلیل قرار می‌دهند.
 ۶. انواع کوچ را از نظر توپوگرافی و بعد فاصله توضیح می‌دهند.
 ۷. اسکان و ساماندهی عشایر را تحلیل می‌کنند.

مقدمه

در این فصل رابطه جغرافیا و زندگی کوچ‌نشینی آغاز می‌شود. بعد از آن سابقه پیدایش عشایر مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس اساس زندگی کوچ‌نشینی و جنبه‌های جغرافیایی آن تبیین و در ادامه دلایل و تعریف کوچ آورده می‌شود و با تقسیم‌بندی

کوچ به عمودی و افقی و کوچ برحسب فاصله و اسکان و ساماندهی به مباحث این فصل خاتمه می‌بخشیم.

۱-۱ رابطه جغرافیا و زندگی کوچ‌نشینی در ایران

مهم‌ترین کانون مطالعه و بررسی جغرافیای انسانی پراکندگی جمعیت انسان در کره زمین است و جغرافیا ماحصل روابط بین انسان و محیط است و جغرافی دانان به ساختمان و روابط متقابل دو سیستم توجه می‌کنند. سیستم اکولوژیکی، که مردم و محیطشان را به هم می‌پیوندد و سیستم فضایی که نواحی را ضمن مبادله پیچیده جریان‌ها به یکدیگر مربوط می‌سازد (هاگت، ۱۳۷۳: ۶).

تصویر انسان و جامعه در بستر زمان، که حاکی از گذر او از مراحل گوناگون تاریخی است، علی‌رغم همه رنج‌ها و ناکامی‌ها، آینده‌ای روشن را هرچند در افق‌های دور دست می‌نمایاند، اما اگر همین انسان و جامعه را در بستر مکانی (جغرافیایی) او جستجو کنیم، تصویری از جوامع مختلف شهر، روستا و عشایر را خواهیم داشت.

راه و روشی که انسان‌ها برای زندگی کردن برمی‌گزینند از محیط‌زیست آن‌ها متأثر است. اوضاع طبیعی و جغرافیایی از راه شیوه زندگی هر قوم در فرهنگ آن قوم اثر می‌گذارد. اقوام ایرانی که در حدود سه تا چهارهزار سال پیش به سرزمین کنونی ما مهاجرت کرده‌اند، مردمی دامدار و کوچ‌نشین بوده‌اند و اکنون نیز بسیاری از اخلاف آنان بدین شیوه زندگی می‌کنند (امان‌اللهی، ۱۳۶۰: ۵).

منظور از زندگی کوچ‌نشینی آن نوع زندگی است که در آن انسان از راه پرورش حیوانات و معمولاً با برخورداری از فراورده‌های کشاورزی زیست می‌کند و در پی چراگاه‌های طبیعی سالیانه از محلی به محل دیگر کوچ می‌کند. در ایران این نوع زندگی از دیرباز وجود داشته است و هنوز هم شاهد آن هستیم (همان: ۱).

امروزه در ایران اصطلاحات مختلفی نظیر عشایر، کوچ‌نشین، ایلاتی، بیابان‌گرد، گله‌دار، مالدار، چادرنشین، کولی و غیره به کار برده می‌شود، که همگی دال بر زندگی کوچ‌نشینی است که آن را از سایر انواع معیشت متمایز می‌کند.

مهم‌ترین وجوه تمایز این نوع زندگی عبارت‌اند از:

۱. وابستگی انسان به حیوان
 ۲. استفاده از چراگاه‌های طبیعی
 ۳. کوچ یا جابه‌جایی انسان و دام به‌منظور بهره‌گیری از چراگاه‌های طبیعی و احتراز از سرما و گرمای شدید (همان: ۳).
- ابن خلدون نیز به سه نکته درباره زندگی کوچ‌نشینی اشاره کرده‌است. اول اینکه وی زندگی کوچ‌نشینی را یک نوع تطبیق با محیط می‌داند و این همان مفهومی است که امروزه از زندگی کوچ‌نشینی دارند. دوم اینکه وی زندگی کوچ‌نشینی را کهن‌تر از زندگی شهری می‌داند و سوم اینکه اظهار نموده که کوچ‌نشینان به یک زندگی ساده و بدون تجمل قانع‌اند (ابن خلدون: ۷).
- به‌طورکلی می‌توان شیوه زیست مبتنی بر کوچ را از متقدم‌ترین اشکال حیات اجتماعی دانست که از اولین دوران شکل‌گیری زندگی اجتماعی انسان‌ها تاکنون تداوم داشته است.

۱-۲ پیدایش کوچ‌نشینی در جهان

از گذشته‌های دور تاکنون، پهنه وسیعی از نواحی آسیای شرق و مرکزی تا خاورمیانه و شمال آفریقا شاهد حضور و استقرار اشکال متعددی از زندگی توأم با کوچ و به‌خصوص شیوه زیست عشایر کوچ‌چنده بوده‌است که از آن میان می‌توان به تعداد زیادی از اقوام و ایلات کوچ‌چنده مستقر در کشورهای مختلف آسیای مرکزی، افغانستان و کشمیر، پاکستان، ایران، ترکیه، عراق، سوریه، تونس، عشایر صحرانورد و واحه‌نشین و شبه‌جزیره عربستان، کشورهای شمال و شمال غرب آفریقا تا صحرای غربی و مراکش اشاره کرد. هنوز هم در برخی از نواحی جغرافیایی سایر قاره‌ها مانند، آمریکا و اروپا زندگی کوچ‌نشینی مبتنی بر دامداری شبانی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به بقایای این نوع زندگی در اروپای مرکزی و شمال غربی (منطقه آلپ) و برخی از نواحی آمریکای شمال و جنوبی اشاره کرد (سایت سازمان امور عشایر ایران).

در آغاز، کوچ‌نشینی شکل کاملاً ساده‌ای داشت و انسان‌های ابتدایی به‌طور ساده از طریق گردآوری دانه‌ها و ریشه گیاهان و میوه‌های جنگلی و شکار حیوانات زندگی

می کردند. این مرحله از تحول فرهنگی را اصطلاحاً دوره شکارگری و گردآوری خوراک نامیده اند. انسان ها به صورت گروه های کوچک، مرکب از چند خانوار برای تهیه غذا و شکار از جایی به جای دیگر کوچ می کردند. این نوع کوچ نشینی حاکی از وابستگی انسان به طبیعت است.

از حدود ۱۲۰۰۰ سال پیش، انسان به اهلی کردن حیوانات و نباتات پرداخت و وارد مرحله تازه ای از تکامل فرهنگی شد که این دوره را، دوره تولید خوراک نامیده اند. با اهلی کردن حیوانات، که در بعضی از مناطق دنیا میسر بود، کوچ نشینی شکل تازه ای پیدا کرد و از آن پس انسان ها نه به منظور شکار یا گردآوری خوراک، بلکه برای تأمین غذای دام در جستجوی مراتع و علفزارهای سرسبز، از جایی به جای دیگر کوچ می کنند. این جابه جایی و تغییر مکان خود به نوعی وابستگی انسان را به طبیعت نشان می دهد. هرچند دامداری نوعی تولید است، اما در مراحل نخستین تکامل آن، چندان اهمیتی نداشته و تا حدودی با اقتصاد مبتنی بر خوراک مشابه است، زیرا در دوره شکارگری و گردآوری خوراک، گروه های انسانی برای تهیه خوراک خود، از محلی به محل دیگر حرکت می کردند. بدین ترتیب زندگی کوچ نشینی، یا به عبارت دیگر ییلاق و قشلاق کردن هرچند بخشی از رشد و تکامل آن ها است، در عین حال مبین ضعف انسان در برابر طبیعت است، زیرا پیدایش زندگی کوچ نشینی با توجه به اقتصاد دامی متأثر از شرایط طبیعی است.

۱-۳ اساس زندگی کوچ نشینی و جنبه های جغرافیایی آن در ایران

پیدایش زندگی کوچ نشینی با توجه به اقتصاد دامی متأثر از شرایط طبیعی است، خشکی هوا و کمبود باران در فصل تابستان، موجب خشکیدن نباتات می شود. از سوی دیگر گرمای شدید هوا به دام ها صدمه می زند، و آن ها را تلف می کند. در نتیجه حرکت دامدارها به نقاط معتدل و سرزمین های کوهستانی، برای دستیابی به مراتع سرسبز و حفظ دام ها در برابر گرما و سرما، خشکی و بارندگی، امری ضروری است. تغییرات آب و هوا در فصول سبب پیدایش نوعی زندگی ییلاق - قشلاق می شود، بدین ترتیب در اواخر بهار ایلات و عشایر کوچ رو به همراه دام از مناطق جلگه ای گرمسیر به کوه ها کوچ می کنند، و در پاییز مجدداً به سوی دشت ها سرازیر می شوند. از

۵ جغرافیا و کوچ‌نشینی

عوامل مؤثر دیگر در ایجاد پدیده‌های کوچ‌گری، عامل سیاسی را می‌توان ذکر کرد، زیرا اغلب اوضاع و احوال سیاسی، به‌ویژه کوچ اجباری ایلات و عشایر از سرزمینی به سرزمین دیگر، و نیز دشواری‌های سیاسی دیگر سبب پیدایی و گسترش زندگی کوچندگی در یک منطقه می‌شود.

بررسی زندگی کوچ‌نشینی مبین آن است که این پدیده بیشتر در سرزمین‌های نیمه‌خشک و حاشیه‌ای یعنی مناطقی که اغلب غیرقابل کشت، شیب‌دار و سنگلاخ و نامناسب برای کشاورزی است، وجود دارد. در اثر افزایش جمعیت، اندک‌اندک سرزمین‌های حاصل‌خیز به زیر کشت درآمد، و اراضی کناره‌های غیرقابل کشت به‌صورت چراگاه مورد بهره‌برداری قرار گرفت. این امر موجب شد که گروهی از انسان‌ها، که به پرورش دام اشتغال دارند، به‌منظور استفاده از مراتع، زندگی متحرک و کوچ‌نشینی را برگزینند. برخی از محققان عقیده دارند که زندگی کوچ‌نشینی پس از گسترش کشاورزی و در نتیجه افزایش جمعیت به‌وجود آمده است. بنابراین، می‌توان گفت زندگی کوچ‌نشینی از کشاورزی و زندگی روستانشینی مشتق شده است.

زندگی کوچ‌نشینی در ایران را نمی‌توان به‌طور جداگانه و مستقل و بدون درنظر گرفتن موقعیت ایران در واحد جغرافیایی بزرگ‌تری به‌نام آسیای جنوب غربی مطالعه کرد، زیرا وحدت طبیعی که در این ناحیه برقرار است و شامل سرزمین وسیع ایران شده است، خود در پذیرش و شیوع این شیوه از زندگی انسان‌ها مؤثر است. پیدایش کوچ‌نشینی در ایران، دارای عوامل متنوع و متعددی از قبیل طبیعی، تاریخی و موقعیتی است.

• موقعیت جغرافیایی ایران

۱. موقعیت ریاضی: کشور ایران بین مدارات ۲۵ الی ۴۰ درجه شمالی، یعنی در محدوده خشک و نیمه‌خشک نیمکره شمالی واقع است که فقط تحت تأثیر شرایط محلی نظیر ارتفاع و جهت ارتفاع و... تا حدودی در بعضی مناطق دارای آب‌وهوای معتدل‌تر و مرطوب‌تری است که خود می‌تواند در حرکت‌های فصلی مؤثر باشد. از طرف دیگر ایران بین نصف‌النهارات ۴۴ الی ۶۴ درجه شرقی قرار دارد که از سواحل اقیانوس‌ها (اطلس و کبیر) فاصله دارد که این موقعیت نیز می‌تواند در وضعیت آب‌وهوای خشک و نیمه‌خشک یا رطوبت کم مؤثر باشد (مشیری، ۱۳۷۱).

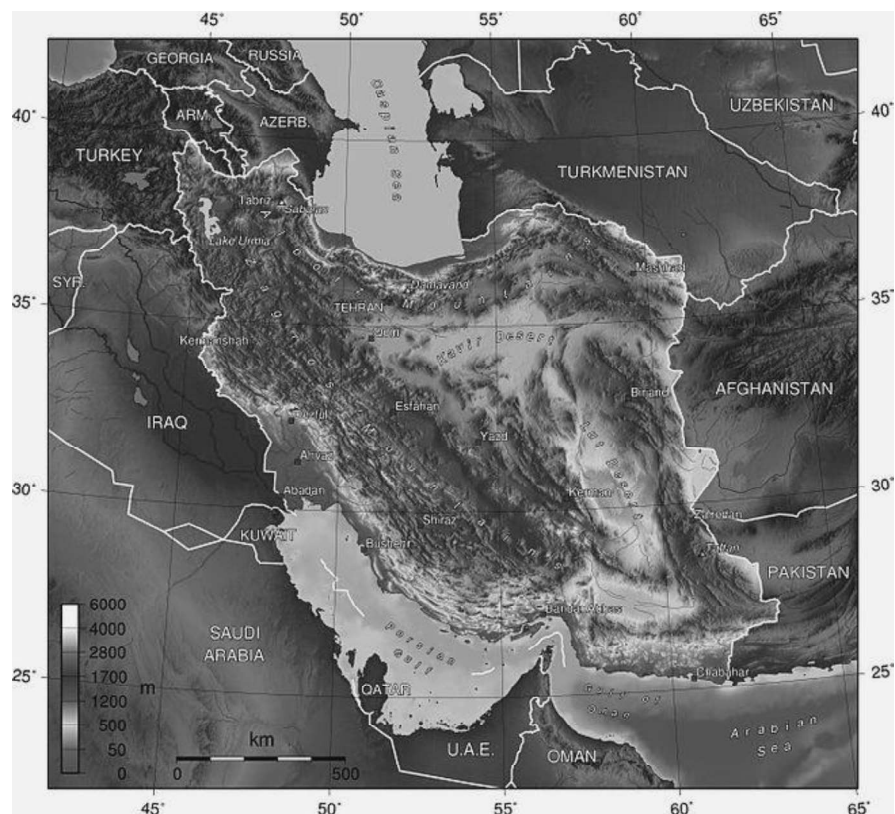
علاوه بر آب و هوا، شکل و جنس زمین، خاک، جهت گیری رشته کوه ها، صحرای و دشت ها و جلگه ها، منابع آب و هوا و... نیز از عوامل مؤثر در کوچ هستند.

۲. موقعیت عمومی: از بعد تاریخی، نقش کوچ نشینی به دلیل موقعیت عمومی و ایران اهمیت می یابد. ایران سرزمینی است که بین قاره ها و سرزمین های دیگر پل است. از طرفی به علت مجاورت با خلیج فارس و منطقه عربستان شرایط آب و هوایی معتدل و گرمسیری را می پذیرد و از سمت شمال به دلیل مجاورت با آسیای مرکزی و ارتفاعات قفقاز، از آب و هوای بری تبعیت می کند.

۳. مجاورت با آسیای مرکزی و قفقاز خود در پذیرش اقوام ترک و مغول و حتی آریایی ها در قبل از اسلام بسیار مؤثر است. در دوره های مختلف جمعیت عظیمی به ایران آمده و در بخش های مختلف استقرار یافتند و بر عظمت معیشت کوچ نشینی افزودند. به نحوی که آریایی ها از مرزهای شمالی و شرقی کشور به ایران وارد شده و ابتدا در نواحی کوهستانی معتدل به ویژه زاگرس مستقر شده اند و از مراتع غنی و سرسبز آنجا استفاده کرده اند (همان جا: ۱۲۵).

۴. مجاورت با عربستان و بین النهرین همیشه در نفوذ اقوام عرب و قبایل سامی و حامی نقش دارد، به ویژه بعد از حمله مسلمانان به کشور، راه ورودی قبایل عرب به خوزستان و ایران کاملاً باز شد. در غرب و شمال غرب نیز ارتباط سرزمین با کوهستان های سلیمانیه، توروس و آنتی توروس ترکیه دامنه نفوذ کرده در ایران را گسترش داده است (نقشه شماره ۱-۱).

در نتیجه در بررسی های انجام شده درباره زمینه های طبیعی، سیاسی و اجتماعی - اقتصادی مؤثر در به وجود آمدن و تکوین الگوی زیست معیشت عشایری مبتنی بر کوچ در قلمرو سرزمینی و فرهنگی اقوام و ایلات و عشایر مستقر در فلات ایران، حاکی از آن است که متأثر از شرایط اقلیمی - جغرافیایی اغلب نواحی فلات ایران از نظر قرارگرفتن نواحی مرتفع کوهستانی سردسیر و دشت ها و نواحی پست گرمسیری در جوار یا نزدیکی هم، میانگین بارندگی پایین یا ۲۵۰ میلی متری ایران نسبت به متوسط بارندگی ۸۰۰ میلی متری کره زمین، اختلافات زیاد بارش ها بین مناطق پرباران و کم بارش و توزیع زمانی نامناسب بارندگی بین ماه ها، فصل ها و سال ها باعث شده است که ایران قلمرو عشایر شود.

نقشه ۱-۱. موقعیت ایران

• تعریف عشایر

واژه عشایر جمع عشیره است که پس از تهاجم عرب‌ها از زبان عربی وارد زبان پارسی شده‌است.

عشایر مردمی هستند که دارای تبار واحد و نیای مشترک و عضو گروه خویشاوندی واحدی هستند که عنوان آن غالباً طایفه است. طایفه گروه اجتماعی پایداری است که دارای دوام است و پیوندهای احساسی و عاطفی اعضای آن به کندی و خیلی دیر به سستی می‌گراید.

طایفه‌ها و جماعت‌های عشایری ایران جزو نسبتاً سالمی از پیکره جامعه ملی ایران‌اند که برخلاف سایر اقوام از تهاجم فرهنگی و فکری بیگانه در امان مانده‌اند. این

طوایف چادرنشین در طول تاریخ یا حکومت را در دست داشته‌اند و یا حامی و رقیب آن بوده‌اند.

شرایط اقلیمی ایران از دیرباز زندگی کوچ‌نشینی را ایجاب می‌کرد. تاریخ دقیق این نحوه زندگی به‌درستی معلوم نیست. از شاهنامه فردوسی چنین برمی‌آید که پیش از غلبه تازیان و مغولان به عشایر کرد می‌گفتند، مردمان آزاده‌ای بوده‌اند که از بیم ستم حاکمان ستمگر به کوه‌ها و صحراها پناه برده‌اند و در آنجا دور از دسترس ستمگران به زندگی ساده و شرافتمندانه خود ادامه داده‌اند (کیاوند، ۱۳۶۸).

به نقل از ونیداد^۱ زندگی نخستین مردمان ایرانی تصویر زنده‌ای رسم می‌کند که به نگاه نخست یک جهان دلپذیر است که در آن مهتر خانمان را می‌بینیم که دارای گاو، گوسفند، علوفه، تازی، زن، فرزند، آتش، شیر و همه‌چیز خوب است. دانه، علف و درختانی که هرگونه میوه‌ای بار می‌دهند زمین‌های خشک با قنات‌های زیرزمینی آبیاری می‌شود گله و رمه افزونی می‌یابد و کود طبیعی فراوان است (اومستد، ۱۳۸۸: ۲۳).

در ایران از دیرباز طوایف مختلفی از عشایر بوده‌اند. عشایر در میان ایرانیان چنان اهمیتی داشته‌است که در اوستا کتاب دینی قدیم به کرات از آن سخن رفته است. عشایر در طول تاریخ بازوی نظامی حکومت‌ها و یا تکیه‌گاه مردم مظلوم و ستم‌کشیده ایران بوده‌اند.

در ایران تیره‌های مختلفی از عشایر، لر، کرد، بلوچ، عرب و .. زندگی می‌کنند که محل زندگی و بیلاق و قشلاق هر کدام تا حدودی مشخص است و محدوده کنونی ایران از دیدگاه اکولوژیکی، عوارض طبیعی (توپوگرافیک) ویژگی‌های آب و هوایی، شرایط مناسب و مطلوبی برای پیدایش و تکوین حمایت کوچ‌نشینی و تداوم آن به‌وجود آورده است.

اساس اقتصاد و زندگی کوچ‌نشینی بر پایه دامداری است که به فعالیت‌های اقتصادی دیگری چون زراعت، باغداری، صنایع دستی و فعالیت‌های فرعی نیز اشتغال دارند (مشیری و مولایی، ۱۳۸۶: ۴۶-۴۵) که این فعالیت‌ها بیشتر در راستای تقویت و حمایت از دامداری بوده است.

عشایر کوچنده به مردمی اطلاق می‌گردد که حداقل دارای سه ویژگی هستند:

- ساخت اجتماعی عشیره، مبنی بر سلسله‌مراتب ایلی

- اتکای اصلی معاش به دامداری

- شیوه زندگی شبانی مبنی بر کوچ

۱-۳-۱ انگیزه‌های کوچ

اصولاً بررسی زندگی کوچ‌نشینان در نقاط مختلف دنیا نمایانگر آن است که این نوع فعالیت معمولاً در سرزمین‌های نیمه‌خشک و کناره‌ای یافت می‌شود. منظور از مناطق کناره‌ای سرزمین‌هایی اغلب غیرقابل کشت است. که در پیرامون جلگه‌ها، زیر کشت پراکنده هستند و عده‌ای معتقدند که در گذشته با افزایش جمعیت انسانی اراضی حاصلخیز به تدریج در زیر کشت درآمده و از آنجایی که زمین‌های کناره‌ای قابل کشت نبود انسان با پرورش دام از این مناطق به صورت چراگاه بهره‌برداری می‌کرد. همین امر موجب شد که گروهی به پرورش حیوانات بپردازند و سرانجام زندگی کوچ‌نشینی را برگزینند. جانسون که پیرو این نظریه است، در این مورد چنین می‌نویسد:

«زندگی کوچ‌نشینی گونه‌ای از زیست است که انسان برای بهره‌وری از منابع حاشیه‌ی پیرامون خود با کاربرد مهارت موجود و ابزار محدود خود را با محیط سازگار می‌کند. این منابع بیشتر در مناطق خشک یا بسیار مرتفع و یا سنگلاخ و شیب‌دار وجود دارند که برای کشاورزی مناسب نیستند. از این‌رو کوچ‌نشینان از این منابع به صورت چراگاه استفاده می‌کنند. که در غیر این صورت بدون بهره‌برداری رها خواهند شد. از نظر تاریخی زندگی کوچ‌نشینی از کشاورزی جداشده و در امتداد مناطق حاشیه‌ای گسترش یافته است.

در این شرایط بعضی از گروه‌ها برای بهره‌گیری از مناطق خشک همجوار با زمین‌های زیر کشت، که در خور کشاورزی نبوده‌اند، به گله‌داری پرداخته‌اند.

این گروه‌ها به تدریج بر تعداد دام‌های خود افزودند تا جایی که زندگی کوچ‌نشینی را بر کشاورزی رجحان نهادند. در این مرحله اگر برای چند سال پی‌درپی میزان بارندگی از حد نصاب کمتر می‌شد کشاورزان هم کشاورزی را رها ساخته و کوچ‌نشین می‌شدند.» (امان‌اللهی، ۱۳۶۰: ۲۹-۳۰).

البته زندگی کوچ‌نشینی را نباید روندی یک‌جانبه و جدا از کشاورزی دانست، زیرا کوچ‌نشینان و کشاورزان همواره با یکدیگر در ارتباط بوده و گاهی اوقات نیز کوچ‌نشینان بر ده‌نشینان چیره شده و آنان را به زیر تسلط خویش درآورده‌اند و در مواردی کوچ‌نشینان روستانشین شده و به مسکن دائمی روی آورده‌اند (داگلاس جانسون، ۱۹۶۰).

در نتیجه می‌توان انگیزه اصلی کوچ را الزامات طبیعی دانست که انسان سرزمین‌هایی را که درخور کشاورزی نیستند، به‌صورت چراگاه جهت پرورش و نگهداری دام مورد بهره‌برداری قرار می‌دهند و در سرمای زمستان در ییلاق و در گرمای تابستان در قشلاق، کمبود آب، ناسازگاری دام در فصول سال را، از آنجا که نمی‌تواند تحمل کند شروع به حرکت می‌نماید و در همین راستا مهم‌ترین ویژگی‌های زندگی کوچ‌نشینی، که آن را از سایر انواع زندگی اجتماعی متمایز می‌سازد، عبارت‌اند از:

الف) وابستگی انسان به حیوان.

ب) استفاده از چراگاه‌های طبیعی.

ج) کوچ یا جابه‌جایی انسان و دام به‌منظور بهره‌گیری از چراگاه‌های طبیعی و احتراز از سرما و گرمای شدید.

از دیگر انگیزه‌های کوچ می‌توان به الزامات اجتماعی نیز اشاره کرد که پس‌از آن که قانون برنامه نظامی و اداری کشور رونق یافت وجود قدرت نظامی عشایر مانند سابق مورد احتیاج نبوده، بلکه روزبه‌روز توسط دولت‌های وقت از قدرت‌های آن‌ها به‌عنوان مختلف کاسته می‌شد. اسکان‌های اجباری، خلع سلاح و از بین بردن سران عشایر، ایجاد مزاحمت‌های بی‌مورد در کوچ و مراتع باعث کوچ شد.

۱-۳-۲ تعریف کوچ

«واژه کوچ از مصدر کوچیدن به‌معنای نقل مکان از منزلی به منزل دیگر با ایل و اهل‌وعیال و اسباب خانه یا مهاجرت و انتقال ایل یا لشکر از جایی به جای دیگر است». (لغت‌نامه دهخدا)

کوچ‌نشینی آن نوع از زندگی و معیشت انسانی است که در آن دامپروری مشغله اصلی و عمده و یا تنها مشغله باشد و این‌طور تعریف می‌شود:

خصیصه اصلی و اساسی این نوع معیشت تحریک و جابه‌جایی گروه‌های انسانی است و بالاخره بر این باور است که کامل‌ترین و خالص‌ترین زندگی کوچ‌نشینی که در آن انسان‌ها و حیوانات همزمان با هم جابه‌جا شوند. این همان شیوه زندگی دامداری شبانی است.

منظور از کوچ‌نشینی آن نوع زندگی است که در آن انسان از راه پرورش حیوانات و معمولاً با برخورداری از فراورده‌های کشاورزی زیست می‌کند و در پی چراگاه‌های طبیعی از محلی به محل دیگر کوچ می‌کند. در ایران، این نوع زندگی از دیرباز وجود داشته است و هنوز هم شاهد آن هستیم. حرکت منظم سالیانه یا فصلی برای ارتزاق قومی یا قبیله‌ای، که این حرکت با عوامل محیطی و اوضاع انسانی و اجتماعی ارتباط مستقیم دارد. باید توضیح داد که این گروه انسانی خصوصیات اجتماعی و فرهنگی (زبان، لهجه، نژاد، مذهب، آداب و رسوم، خصوصیات ذاتی و...) مشترکی دارند و مطابق اوضاع محیط، موقعیت جغرافیایی، ارتفاع، آب‌وهوا، خاک و پوشش گیاهی، کوچ را برای ارتزاق خود و ادامه زندگی پدید آورده‌اند.

۱-۳-۳ انواع کوچ از نظر توپوگرافی

متناسب با نوع زندگی و نوع دام‌ها و نوع تألیف آن‌ها دو نوع کوچ تشخیص داده شد است که عبارت‌اند از:

• کوچ عمودی

این شیوه رایج‌ترین انواع کوچ است. بیشترین قلمرو کوچ‌نشینی ایران به کوچ‌نشینی عمودی در سلسله کوه‌های زاگرس اختصاص دارد. منشأ این تیپ کوچ را می‌توان تحمیل طبیعی یا توان جغرافیایی دانست. بدین ترتیب که چند واحد مختلف مجاور هم در تمام طول سال دارای علوفه قابل چرا برای دام است. این چند واحد شامل کوهستان، کوهپایه و دشت است که در مناطق کوهستان و کوهپایه از اوایل بهار تا اواخر تابستان فصل رشد و توسعه علفزارهای طبیعی است، دامداران به هنگام بهار و تابستان از چراگاه‌های تابستانی استفاده می‌کنند و به تعلیف دام‌های خود می‌پردازند و مادام که این منطقه دارای علوفه قابل بهره‌برداری است و هوا نیز مساعدت دارد (یعنی هنوز سرد نشده است) کوچ‌نشینان به تعلیف دام خود می‌پردازند. با شروع فصل سرما